

Karl Evang, Mogens Fog och Axel Höjer – tre skandinaver i kampen för bättre folkhälsa

Urban Janlert

Professor i folkhälsovetenskap, Institutionen för folkhälsa och klinisk medicin, Umeå Universitet, 901 87 Umeå. E-post: urban.janlert@epiph.umu.se

Tre märkesmän i Skandinavien för en bättre folkhälsa, norrmannen Karl Evang, svensken Axel Höjer och dansken Mogens Fog, porträtteras. De gjorde alla, på olika sätt, viktiga bidrag till en modernisering och demokratisering av hälso- och sjukvården – Evang och Höjer som högsta tjänstemän inom den medicinska byråkratin; Fog genom sitt arbete framför allt politiskt och inom utbildningens värld.

Three men of distinction for public health in Scandinavia, Karl Evang from Norway, Axel Höjer from Sweden and Mogens Fog from Denmark are portrayed. They all made contributions, in different ways, to a modernisation and democratisation of public health and health care – Evang and Höjer as top civil servants within the medical bureaucracy; Fog through his political work and work within education.

Folkhälsans förkämpar

Intresset för folkhälsan växte långsamt under 1900-talet. Den ökade kunskap om sjukdomars orsaker gav också kunskap på, vilka möjligheter det fanns att förebygga förekomsten av dessa sjukdomar. Ämnet socialmedicin stod på dagordningen i alla de tre skandinaviska länderna. Vi kan identifiera tre av pionjärerna för en bättre folkhälsa i början av 1900-talet, kanske som ett resultat av att den utvecklingen låg i tiden, men också som ett uttryck för politiska och ideologiska tankegångar som satte fokus på människors livsvillkor och hälsoförhållanden. Tre medicinare, födda med bara 14 års mellanrum och aktiva under en stor del av 1900-talet, utifrån litet olika positioner men med samma

brinnande engagemang för socialmedicinen och folkhälsan. Gemensamt för dem alla var ett starkt politiskt radikalt engagemang. De nådde också alla topppositioner i sina länder, två som chefer för medicinalstyrelsen respektive helsedirektoratet och en som professor och rektor.

Faktaruta

Karl Evang, 1902- 1981, direktör för Helse-direktoratet 1938-1972

Mogens Fog, 1904-1990, professor i neurologi, rektor för Köpenhamns universitet 1966-1972

Axel Höjer, 1890-1974, generaldirektör för Medicinalstyrelsen 1935-1952

Axel Höjer

Axel Höjer var den äldsta av de tre. Han föddes 1890 i Visby, utbildade sig till läkare vid Karolinska institutet, och studerade även ett år i Paris, där han mötte sin blivande hustru Signe Dahl. Hemkommen till Sverige arbetade han jämsides med sin kliniska gärning också med studier av C-vitamin och disputerade på en avhandling om skörbjugg, vilket ledde till en docentur i hygien. Han blev sedan förste stadsläkare i Malmö (1).

I Lund var han bl.a. medlem i studentföreningen D.Y.G., en kulturradikal sammanslutning med anknytning till arbetarrörelsen som bedrev folkbildningsarbete i form av kurser, föreläsningar, icke-religiös söndagsskola och populärvetenskapliga artiklar. Många kända politiker har tillhört denna förening, bl.a. Ernst Wigforss, Östen Undén och Tage Erlander liksom även en ung Bertil Ohlin.

Som docent i hygien föreläste han för sjuksköterskeelever i Lund och talade bl.a. om sexualhygien. Han demonstrerade i det sammanhanget kondomer och pessar, vilket fick till följd att han av skolans rektor, professor Gustaf Petrén, avskedades som lärare vid sjuksköterskeskolan, eftersom det fanns risk att skolans goda rykte skulle förstöras (1).

Men hans arbete för bättre folkhälsa fortsatte, i kamp för barnvårdcentraler och mot änglamakeri, för bättre bostäder och mot ohyra, för bättre kost och sexualupplysning. Alltsammans frågor han senare skulle kunna påverka

från en mer central position.

Höjer utsågs nämligen 1935 av socialminister Gustav Möller till chef för Medicinalstyrelsen. Han stannade på den posten fram till 1952. På den tiden var Medicinalstyrelsen och Socialstyrelsen två skilda myndigheter som först 1968 skulle slås samman till en, då med namnet Socialstyrelsen.

Gunnar Inghe skriver, i samband med att Höjer lämnar sin tjänst som generaldirektör efter 17 år, en liten berättelse om Höjer i "Blå boken", en kalender för ideellt och socialt arbete om hans arbete som chef för medicinalstyrelsen:

I den funktionen har Axel Höjer lett den våldsamma utveckling som hälso- och sjukvården genomgått under senare år. Redan tidigare hade han anlitats flitigt som sakkunnig i olika kommittéer. Nu blev han drivande kraft för en rad betydelsefulla sociala och medicinska reformverk: utbyggandet av den slutna sjukvården, effektivisering av reumatikervården, upprustningen av vården av psykiskt sjuka, utökningen av provinsialläkarantalet, inrättandet av eftervårdssjukhus, reformering av sjuksköterskeutbildningen, bostadssanerandet o.s.v. ... Som medicinalstyrelsens chef fick Axel Höjer möjlighet att driv igenom sin kungstanke om förebyggande hälsovård. Hälsokontroll av mödrar och barn blev obligatoriskt och ett nät av barn- och mödravårdsstationer knöts över landet. Detta skedde under intensivt motstånd från inflytelsesrika läkare som sedan länge betraktat Axel Höjer som en farlig rabulist. (2)

Motsättningen mellan läkarkåren, företrädd av den stridbare ordföranden

Dag Knutson, går som en röd tråd genom en stor del av tiden som generaldirektör. Det började med Höjers positiva inställning till att några judiska läkare skulle få fristad i Sverige och upphörde egentligen inte förrän han lämnade sin post som generaldirektör.

Som något slags *opus magnum* för Axel Höjer kan man beskriva den utredning om den öppna läkarvården i Sverige som han var ordförande för och som väckte så många protester inom läkarkåren, den ”Höjerska utredningen” (3). Utredningen föreslog bl.a. en utbyggnad av den offentliga vården, en utökning av läkarutbildningen (bl.a. i Norrland och Östergötland), att det förebyggande skulle ingå som en del av den öppna sjukvården, att ”hälso-centraler” utanför sjukhusen skulle inrättas, att Sverige skulle indelas i sex sjukvårdsregioner, att läkarna skulle avlönas med månadslön i stället för ackordslön, att medicinalstyrelsen skulle decentraliseras och att socialmedicin skulle få ett utrymme i läkarutbildningen. De flesta av dessa förslag har förverkligats, men Svenska läkarförbundet, under dess ledare Dag Knutson gjorde mycket skarpt motstånd. I detta sitt motstånd var han säkerligen också representativ för den svenska läkarkåren – Höjer stod för en reformpolitik som var flertalet läkare främmande. Därav de ständiga påhoppet i Läkartidningens spalter. Höjer ger i sin självbiografi exempel på vad som skrivits om honom i tidningen: ”Generaldirektör Höjer är en diktator, en kryptokommunist, ovärdig ett svenskt ämbetsverk, ohederlig, ej objektiv, ej svensk, en skälm. Han sänker läkarkå-

rens anseende och är en fara för landet. Hans nålsting [förslag att ta emot några flyktande judiska läkare] kunde bringa landet i fara.” (1).

En viktig lag som infördes under Höjers ledning av medicinalstyrelsen var folktandsvårdslagen. Den gav alla barn och ungdomar rätt till kostnadsfri tandvård, i en tid då det fortfarande inte var ovanligt att tandvärk botades genom att man drog ut tanden.

Efter avskedet från medicinalstyrelsen ägnade sig Axel Höjer att, tillsammans med sin hustru Signe, arbeta för folkhälsofrågor i ett internationellt perspektiv. Ett viktigt område handlade om Vietnam.

Höjer var årsbroder med Ho Chi Minh som han lärde känna genom sitt arbete i Russelltribunalen, tillsammans med en annan svensk radikal socialmedicinare, John Takman. Det visade sig att Ho och Höjer båda hade studerat samtidigt i Paris. Höjer karakteriserade arbetet i Vietnam som sin ”sista uppdragsresa”. Russelltribunalen undersökte och fördömde USA:s krigsförbrytelser i Vietnam.

Karl Evang

Karl Evang föddes 1902 i Kristiania och dog i samma stad 79 år senare, som då hade bytt namn till Oslo. Han var den ende av de tre som inte gjorde akademisk karriär (4).

Karl Evang startade sitt politiska engagemang i den grupp som kallades Mot dag, en radikal gruppering av intellektuella och arbetare som till en början

tillhörde Arbeiterpartiet, men senare blev medlemmarna uteslutna eftersom de förespråkade värnpliktsvägran. Man gav också ut en tidning med samma namn. Karl Evang fick, som en följd av sin värnpliktsvägran sitta i fängelse. Under den tiden studerade han de socialmedicinska klassikerna, som Johann Peter Frank, Rudolf Virchow och Alfred Grotjahn. Denne sistnämndes motto ”Mellan människan och naturen står kulturen” kunde också gälla för Karl Evang. För Evang blev socialmedicin liktydigt med de samhälleliga och ekonomiska orsakerna till sjukdom och sjukvårdens effektivitet. Han införde en bredare syn på orsaken till sjukdom där sociala aspekter spelade en väsentlig roll.

Med den tyska organisationen *Verein sozialistischer Ärzte* som förebild deltog Karl Evang i bildandet av en socialistisk läkarförening i början av 1930-talet. Man började ge ut ett *Meddelelsesblad för Socialistiske lægers forening*, som senare ändrade namn till *Socialistiske Medisinske Tidsskrift* eftersom tidskriften också kom att bli ett organ för Socialistiska läkarföreningen i Stockholm och senare även motsvarande förening i Danmark liksom de socialistiska sjuksköterskornas förening i Oslo.

Fokus låg från Karl Evangs sida först på sexualupplysning, abortfrågan och sedan också på kostområdet. I gruppen Socialistiska läkare, som han var med och startade, gjorde man på ideell basis en omfattande undersökning av näringstillståndet bland socialbidragstagare, och kunde konstatera stora brister. Skydds nätet var för klen

för att klara medborgarnas hälsa. Kartläggningen har stora likheter med den inventering av struma som Axel Höjer, docent i hygien vid universitetet i Lund, gjorde tillsammans en grupp forskningsintresserade, bl.a. hustru Signe, sommaren 1929. Man gjorde då en cykelresa genom landet och undersökte över 40 000 personer.

Karl Evang blev utsedd till medicinaldirektör och chef för medisinaldirektoratet (senare helsedirektoratet) år 1938; 36 år gammal. Medisinaldirektoratet var en myndighet som i allt väsentligt motsvarade den svenska medicinalstyrelsen. Chefsposten innebar också att vara den chef inom socialdepartementet som hade ansvar för hälsopolitiken. Han kom att inneha posten som medicinaldirektör i 34 år.

I ett program som han lade fram efter andra världskrigets slut med titeln ”Sociala uppgifter” var den övergripande uppgiften ”social trygghet”. För Evang innebar det skydd av liv, hälsa och arbetskraft, utvecklingsmöjligheter för den enskilda efter anlag och intresse, försäkring mot sjukdom, arbetslöshet och andra oförutsedda problem. Han uppfattade socialpolitiken som ett medel att utjämna ekonomiska olikheter. Och han var den första som använde ordet ”velfredsstat” i Norge (1951).

Teoretiskt var Evang egentligen mer intresserad av Freud än av Marx. Han var framför allt intresserad av att åstadkomma praktiska förändringar. Levnadsförhållandena för arbetarklassens kvinnor blev ett centralt intresseområde, när han såg hur deras hälsa för illa

genom ett stort antal graviditeter. Han utförde själv aborter, som var illegala på den tiden, och spred på olika sätt information om hur oönskade graviditeter kunde förebyggas.

Evang hade ett stort internationellt engagemang. I början av 1940-talet kom han att leda en kommitté inom FAO som utredde svälten i världen och vad som kunde göras för att lindra den. Han blev en av initiativtagarna till Världshälsoorganisationen (WHO) och fick olika officiella uppgifter i det sammanhanget.

Karl Evang utvecklades med tiden i riktning mot att bli en teknokrat eller ingenjör för hälso- och sjukvården; det politiska engagemanget från tidigare år blev så småningom mindre öppet och utmanande, vilket inte betydde att engagemanget och idéerna förändrades. Biografen Trond Nordby skriver, angående hur Karl Evang bör placeras i förhållande till olika tanke-system, att ”demokrati för han betydde en politik för folket mer enn en politik av folket” (4). Liksom Höjer hade han att hantera en läkarkår som i stora stycken var kritisk till honom och den linje han företrädde.

Evang gjorde karriär på ett annat sätt än sina kollegor i Sverige och Danmark. Han blev medisinäldirektör redan vid 36 års ålder, utan att ha någon akademisk karriär bakom sig. Han var tidigt inne på hälsoupplysningens område. Han var redaktör för *Populärt Tidskrift för Seksuell Oplysning* under 1930-talet och skrev också en lång rad böcker i hälsopolitiska frågor. Han medverkade

även flitigt i den svenska utgåvan av *Populär tidskrift för sexuell opplysning* tillsammans med svenska kollegor.

Mogens Fog

Jämfört med de två tidigare namnen, Höjer och Evang som båda kom att verka som chefer för den medicinska verksamheten i ett land, hade Mogens Fog en något annorlunda karriär. Hans namn är framför allt knutet till det danska motståndet mot tyskarna under andra världskriget (5).

Född 1894 växte han upp i ett kultur-radikalt hem och blev redan i mitten av 1920-talet medlem i Danmarks kommunistiska parti. Han utbildade sig till läkare i Köpenhamn och specialiserade sig inom neurologin. Han disputerade 1934 och utsågs till professor i neurologi 1938. År 1946 utsågs han till hindersdoktor vid Oslo universitet, 32 år senare fick han samma titel vid Århus universitet.

Han var som ordförande med om att bilda Socialistisk Medicinergrupp (1931-41), en grupp som arbetade för socialistiska medicinare, med särskilt fokus mot nazism och fascism. Tillammans med Christmas Möller bildade han Frit Danmark, en modståndsorganisation mot kriget. Han tvingades gå under jord, men blev via olika skrifter en av krigets viktigaste strateger. Han arresterades av Gestapo 1944, men kunde rymma året därpå sedan Shellhuset – en administrativ byggnad i Köpenhamn som användes av nazisterna men som också användes som fängelse av dem – bombats av engelsmännen. Vid bombningen omkom 100

tyskar men också och 8 danskar fångar, medan 18 fångar, däribland Mogens Fog, lyckades fly.

Efter kriget utsågs han till minister med särskilt ansvar för brott begångna under kriget och ersättning till krigsoffer. Han blev sedan riksdagsledamot för Danmarks kommunistiska parti. Då partiet delades 1958 valde han att ansluta sig till det nybildade Socialistisk Folkeparti. Han var chefredaktör för Ugeskrift for Laeger i 27 år (1939-66) och startade 1954, tillsammans med professorn i socialmedicin Poul Bonnevie, Danish Medical Bulletin.

År 1963 valdes han till prorektor vid Köpenhamns universitet, och under åren 1966-72 var han universitetets rektor. ”Studentupproret” 1968 inträffade alltså under hans ämbetsstid och många framhåller att det var hans förtjänst att aktionerna begränsades till fredliga protestaktioner (6). I slutet av 1960-talet blev han också ordförande för Planeringsrådet för högre utbildning och bar en del av ansvaret för planeringen av nya universitet i Roskilde, Ålborg och Odense. Den formaliserade vidareutbildningen av danska läkare bygger på hans tankar och initiativ.

För Fog var läkaryrket och professuren viktig. Jämsides med sina politiska uppdrag skötte han sitt arbete som överläkare och akademisk lärare. Så sent som 1972, då han var 78 år, utkom en ny version av hans ”Lærebog i medicinsk neurologi”. För allmänheten var han känd som motståndsmän och debattör, men det var som läkare, forskare och lärare som han främst definierade

sig själv. Neurologin var lika viktig som ideologin. Inom det medicinska området var han inte partipolitiker – han var facklig (redaktör för den danska läkartidningen) och satt som läkare i en mängd organ, som ordförande och styrelserepresentant. Kontrasten mellan läkargärningen och den politiska gärningen var svår att förstå för många. Sommaren 1954, när Fog fyllde 60 år, skrev tidningen Politiken: ”Professor Mogens Fogs patienter älskar honom och litat på honom. Hans vänner beundrar honom. Hans kollegor räknar med honom. För i sitt privata liv, är han vad han skapades till, en liberal humanist. Fan så snopet att den mannen gick och blev kommunist. Han passar inte för det.”(6)

Referenser

1. Höjer JA. En läkares väg. Från Visby till Vietnam. Stockholm: Bonniers, 1975.
2. Inghe G. Axel Höjer. I: Blå boken. Kalender för ideellt och socialt arbete. Stockholm: Blå bokens förlag 1952, ss 100-104
3. Den öppna läkarvården i riket. Utredning och förslag av medicinalstyrelsen. Stockholm: 1948 (SOU 1948:14).
4. Nordby T. Karl Evang. En biografi. Oslo: Aschehoug, 1989.
5. Møller M. Mogens Fog. Fra modstandshelt til landsforræder. En bibliografi. Bind 1. København: Gyldendal, 2009.
6. Møller M. Mogens Fog. Den røde rektor. En bibliografi. Bind 2. København: Gyldendal, 2009.